

letes képet rajzol a depriválódás valószínűségének területi megoszlásáról, kiemelve, hogy az Alföld lakóinak van erre legnagyobb esélyük.

Szociológiai megközelítésmódja miatt természetesen nem szán és nem is szánhat nagyobb szerepet a depriváció bemutatásában a települési viszonyoknak mint például a demográfiai tényezőknek. Ez a közelítésmód ugyanakkor annyira kézzel fogható, mindennapi életben tapasztalható „kívánatos és nem kívánatos dolgok” világos elkülöníthetőségén alapszik, hogy szinte láttatja, éreztetni az olvasóval: milyen érzés lehet a „minden szempontból lemaradottak” bőrében lenni. De célja nemcsak ez. A tapasztalatok összegzéséként egy leegyszerűsített társadalmi modellt is felvázol.

„... ha konkrét jelentésüktől megfosztva, csak lényegükre lecsupaszítva tekintjük az emberek társadalmi helyzetére jellemző számtalan vonást, vagyis csupán azt vesszük figyelembe, hogy azok előnyösek, hátrányosak vagy indifferensek, akkor ebből a távolságból csupán három társadalmi aggregátum: a privilegizáltak, a középen lévők és a depriváltak csoportja vehető ki.” A csoportokat elválasztó két nagy „törésvonal” közül az előnyös helyzetűek és a többséget magában foglaló társadalmi csoport között húzódó szélesebb és mélyebb, mint amekkora a depriváltakat a középen lévőkől elválasztja. A hátránymentesség — Bokor Ágnes szerint — nem átlag körüli, hanem előnyös helyzetet teremt, hiszen

a társadalom többségének legalább egy-két szempontból hátrányai is vannak. Felhívja figyelmünket arra is, hogy a depriváltak csoportjával szinte azonos körülmények között élő „veszélyeztetetteket” csupán az különbözteti meg az előbbiektől, hogy kivételes erőfeszítéseket tesznek társadalmi helyzetük javítása érdekében. Ezt, rendkívül sok munkával és fokozott konformitással, lojalitással gondolják elérni. A rétegződési és mobilitási vizsgálatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a depriváltak — mindenkori körülményeik miatt — kevésbé tudnak az éppen napirenden lévő társadalmi folyamatokhoz csatlakozni, kevésbé képesek „megérteni az idők szavát”.

Azt tehát, hogy mit jelent ma szegénynek lenni Magyarországon — mint azt az ötletes könyvborító hátlapján ígéri — Bokor Ágnes rendkívül impresszív láttató erővel és tudományos precizitással mutatja be. A szomorú összkép nem javítja az az optimistának tűnő kicsengés sem, miszerint „... az elmúlt 15–20 év fejleményei megalapozták azt a reményt, hogy a magyar társadalmi és politikai struktúra képes megszerezni a folyamatos megújulás képességét, s ezáltal a szegénység elveszítheti jelenlegi társadalmi funkcióit”.

A ma valós területi-társadalmi problémáinak helyes értelmezéséhez alapvető gondolatokkal járul hozzá, ezért ajánlom minden érdeklődő polcára a könyvet.

KERESZTES NAGY CSILLA

ERDŐSI FERENC:

NEMZETKÖZI HATÁSOK A SZOCIALISTA ORSZÁGOK TERÜLETI STRUKTÚRÁJÁRA

„Internationale Einflüsse auf die Territorialstruktur Sozialistischer Länder. Teil 1. Red.: Hellmut Harke. — Marton Luther Universität Halle-Wittenberg, Wissenschaftliche Beiträge 1985/17 Halle.”

A szocialista országok felsőfokú földrajzot

oktatóinak nemzetközi szeminárium sorozata 1976-ban a Lomonoszov Egyetem kezdeményezésére indult, és minden évben más európai KGST országban rendezték meg (Románia nélkül). Az 1970-es évek második felében a környezetváltozás, az urbanizáció, a mező-

gazdaság fejlődése és a vidéki térségek struktúrája, a földrajz mint tudomány és mint tananyag fejlődése kérdésköröket vitatták meg. Az 1980-as évek első felében viszont csak egyetlen, de annál jelentősebb téma: „A szocialista gazdasági integráció földrajzi aspektusai” képezte a tanácskozáskor tárgyát, abból a felismerésből, hogy bár a KGST együttműködés területi kérdéseit igazán csak a földrajzi szempontok érvényesítésével lehet megoldani, azonban korábban a tudomány (a földrajz, a területi gazdaságtan) érdemileg még nem járult hozzá a területeket érintő döntések megalkotásához. A Halleben, 1984-ben megrendezett IX. Sueminárium állásfoglalása szerint törekedni kell arra, hogy telephelyek létesítések a korábban inkább a nemzeti érdekekre alapozott döntések helyett fokozatosan előtérbe kerüljenek a nemzetközi munkamegosztás előnyeit hasznosító döntések, ezért a geográfusoknak is meg kell tenni a lépést a nemzeti keretekben történt gondolkodástól a nemzetköziig.

A megjelentetett előadások egy része inkább csak lelkésítő tényként reprodukálta, regisztrálta a tervekben, szomszédos államok közötti *egyezményekben fellelhető*, a területi fejlődés befolyásolását valószínűsítő *prognózis-adatakat* és egyéb információkat, függetlenül attól, hogy a tervekben mi valósult meg. (A Duna-n tervezett, 1978-ban két államfő jelenlétében Nikopol – Turnu Magureleniknél megkezdett bolgár–román hidrotechnikai komplexum, mely a tervek szerint egyebek között évente 1,2 millió m³ vizet adna Dél-Bulgária öntözéséhez; a Dráva közös, magyar–jugoszláv hasznosításának eddigi konkrét eredményeiről és a tervezett vízelépcsőkről.)

Jónéhány cikk tárgyát képezi a *nemzetközi* – elsősorban *árucserében* és idegenforgalomban, kisebb mértékben *termelési kooperációban* megnyilvánuló – *együttműködésnek* az adott ország egészének vagy meghatározott részének fejlődésében betöltött szerepe, sőt volt olyan is, amely a Lengyelország és a többi KGST állam közötti iparcikkcsere strukturális változásának elemzésére korlátozódott.

A termelési *ágazati kooperáció* földrajzilag releváns példái elsősorban az NDK-ból és Lengyelországból kerültek ki, mint pl. a tengeri hajók gyártásában vagy a mezőgazdasági gépgyártásban a nagy befogadóképességű szovjet piac által lehetővé tett multilaterális együttműködés. Egyelőre ezt a gépipari együtt-

működést erősen zavarja az országonként különböző árképzés, továbbá, hogy adott alkalomkor inkább a kemény valutával fizető országba exportálnak, akár még a szocialista partnerekkel szemben vállalt szerződéses kötelezettség megsértése árán is. Lengyelország közvetítővé vált a nyugati fejlett technika meghonosításában: kapitalista cégektől licenccben megszerzett géptípusok gyártására, a szocialista országokba történő exportjára kötelezte magát. Az ásványkincsek földrajzi megoszlása szinte kikényszeríti a termelés szakosodását, és a kitermelés nagy tökeigénye közös vállalkozásra inspirál, mint pl. a lengyel réz, kén és kokszolható szén esetében. Tudomásul kell viszont venni a partnerszágoknak azt is, hogy egyes lengyel területeken a bányaipar méretét az ökológiai adottság, a természet terhelhetőségének határa korlátozza.

A szocialista gazdasági integrációnak a *tagországok területi struktúrájára gyakorolt hatása vizsgálatában két irányzatot* különböztethetünk meg. Az egyik irányzat az *integrációs tevékenység számára legkedvezőbb, határmenti földrajzi helyzetben levő területek*, mintegy „kontakt zónák” (pl. a Keleti- és Fekete-tengeri partvidék, a Duna-tengely stb.) *struktúráját befolyásoló hatásokat vizsgálja*.

A szomszédos országok közeli rajonjai közötti gazdasági együttműködésre a legtöbb példa az NDK és Lengyelország, továbbá a Lett SzSzK keleti-tengeri partvidékéről való. Itt az együttműködésnek kedvez, hogy nagyjából azonosak az objektív feltételek (természeti, termelési, infrastrukturális), közel azonos a gazdasági fejlettség, fő funkciójukban megegyeznek a gazdasági struktúrák, azonosak a nemzetközi munkamegosztás keretében felmerülő feladatok, de hasonló az azokat kihasználó szocialista telephelypolitika is. A struktúrát meghatározó és a parti nagyvárosokban koncentrálódó gazdasági ágazatok sokrétű termelési profiljukkal a legjobb alanyok az együttműködéshez, így végső soron elsősorban az ipari nagyközpontok a hordozói az integrációs folyamatnak. Gondot okoz, hogy Csehszlovákia és Magyarország a szűk lengyel átrakási kapacitás miatt kénytelen a jóval drágább, nem rubelelszámolású országok távolabbi kikötőit (köztük a Hamburgot) igénybe venni. Romániában a határmenti együttműködés elsősorban a Vaskapu-erőműben nyilvánul meg. A tranzitforgalom, az üdüléssel és hivatalos nemzetközi étellel kap-

csolatos személyforgalom, továbbá a Szovjetunióval folytatott nagy fontosságú külkereskedelmi forgalom főbb „befolyássterületei” a tengerpart, a Duna-mente, Moldva, de közéjük tartozik Bukarest is, amelyben sokkal jobban koncentrálódik a külföldi kapcsolat, mint pl. az NDK-n belül Berlinben.

Megtudhatjuk az egyik cikkből azt is, *mi volt a szerepe a szocialista gazdasági integráció sikereinek az európai KGST országok múltban elmaradott rajonjaiban* (pl. Szlovákia, Kelet-Lengyelország, az NDK északi része, Bulgáriának a Duna és a Fekete-tenger melletti, valamint a Rhodope-Pirin térsége, Romániában Moldva, Dobrudza, Olténia, Máramaros stb.) *végbemenet sajátos fejlődésben.*

Hazai körökben, különösen a határmenti térségeink kutatási programjára gondolva, különös érdeklődésre tarthat számot három délszlovákiai megye (Velki Krtis, Lucenec, Rimavska Sobotá) sajátos regionális fejlődésének bemutatása. Ezek a szlovákiai átlagtló elmaradó terület egységek amikor még Magyarországhoz tartoztak, adminisztratív, demográfia ilag, gazdaságilag és közlekedésileg egymástól jobban izolálódtak, mint Szlovákia más területei. Akkor ugyanis jellemzőek voltak a hegyvidékeretről a Kárpát-medence belseje felé irányuló adminisztratív, gazdasági és közlekedési kapcsolatok. Gazdasági kohéziójuk erősítése, az ország egész gazdasági életébe történő integrálódásuk érdekében több, mint fél évszázada folyó erőfeszítések ellenére Szlovákia egyetlen más régiója sem olyan aszimmetrikus struktúrájú, mint ez az igen gyenge régió n belül kapcsolatokkal rendelkező vidék, amelynek gazdasági tengelye az államhatár közvetlen közelében húzódik. E területi anomália megszüntetésének egyik feltétele a tényleges gazdasági lehetőségeket jobban figyelembe vevő, a szomszédos Magyarországgal kiépíthető kapcsolatokra is alapozó területi tervezés lehet.

A másik irányzat az országok gazdasági struktúrájából indul ki és azt vizsgálja, hogy az országok gazdasági központjainak területi struktúráját milyen mértékben és módon befolyásolja az integráció. A „fő gazdasági területek” (Hauptwirtschaftsgebiet, glavnij ekonomicseszki rajon) megnevezés alatt tulajdonképpen a policentrikus iparvárosi agglomerációkat, ballungokat, összefüggő iparvidékeket kell érteni. Esettanulmányok (pl. a lipcehallai területen végzett) tanúsítják, hogy a ballungok a többi területtel szemben az új

termelési programok megvalósításában élenjárnak, és mivel az integráció impulzusokat ad a területi struktúra elemeinek sűrítéséhez, annak nagyobb komplexitását eredményezi, a településkomplexumok a többi területekhez képest erősebben bekapcsolódtak a területi munkamegosztásba. Célójuk azt a tételt, mely szerint a szocialista nemzetközi munkamegosztás az ágazati struktúrával szemben időbeni fázistolódással hat a területi struktúrára, ugyanis gyakran éppen a területi struktúrában (pl. közlekedési hálózat fejlesztésével) kell feltételeket teremteni az ágazati struktúra fejlesztéséhez. Valójában az ágazati és területi struktúra egységet képez és az integráció által kiváltott változásaiak többé-kevésbé egyidőben mennek végbe. Az integráció a „fő gazdasági területek” finom-struktúrájára hat anélkül, hogy ezzel az ipar ágazati struktúrája megváltozna.

Elgondolkodtató, hogy a szocialista gazdasági integrációt az NDK-ban végbemenő urbanizáció rangos tényezőjének értékelik, egyebek között abból kiindulva, hogy a halleipzigi iparvidék termelésének 9 %-át exportálja a szocialista államokba (de pl. Dessau város a 29 %-át!), és mivel a foglalkoztatottak fele az iparban dolgozik, az összefoglalkoztatottaknak mintegy 4–5 %-a (Dessauban kb. 15 %-a) a KGST piacra termel. A növekvő exportvolumen a termelés bővítését, az infrastruktúra fejlesztését igényli. Az ipari területek bővítésére a kimerült és a felhagyott bányaterületeken is adódik lehetőség, tehát az integráció közvetlenül elősegítheti a területi termelési szerkezetváltást.

Legtöbb tanulsággal alighanem *a gazdasági és településszféra néhány általános, meglehetősen vitatott elvi-elméleti, esetenként politikai kérdéseivel* kapcsolatban megfogalmazott vélemény közreadása járt. Sztálin egykori tagadó tételével szemben ma nagy hangsúlyt helyeznek a természeti erőforrások felértékelődésére (PI. a magyar ásványkincset, talajtakarót és élelmiszertermelési potenciált értékelve.)

Csehszlovákia politikai-gazdasági válsága az 1960-as évek végén talajt adott a Szovjetunió külgazdasági expanziója eszközeként tekintett szocialista integrációról alkotott ellenséges nézeteknek. Közülük a nálunk is közismert konvergencia-tan és „békés előrehatolás” elmélete mellett egy csehszlovák szerző a legszenvélyesebben a „piacszocializmus” ideológiájára irányítja a tüzet. Mégpedig többek között azért, mert a piaci mechanizmus alapján a tőke abba

a régióba koncentrálódnak, ahol legjobbak a feltételei a nyereség eléréséhez, tekintet nélkül az összgazdasági hatékonyságra vagy az állam érdekeire. Csak a központi vezetés kemény keze képes megakadályozni a piacgazdasággal együttjáró differenciálódást és tudja a fejlődést az osztálytársadalmi érdekeknek megfelelő irányba terelni. A revizionisták követelik a külkereskedelmi jog megadását az üzemeknek. E követelés célja „az imperialista monopóliumok számára kaput nyitni és az üzemeket nekik kiszolgáltatni” – így fogalmaz a feltehetően a magyar viszonyokat is ismerő pozsonyi szerző.

Az urbanizáció egyik csehszlovákiai sajátossága – a felszín erős tagoltsága, az energiaforrások szórtsága, a sűrű vasúthálózat stb. következtében – az erősen széttagolt városrendszer létrejötté. Nyitott kérdés azonban a csehszlovák geográfusok előtt, hogy az ilyen szétaprózott városhálózat a további fejlődés számára kedvező-e, vagy sem?

Nagyon sok nehézségbe ütközik a különböző országok urbanizációjának összehasonlító vizsgálata. Országonként eltérő a városkritériuma; a lélekszám önmagában nem mérvadó, több valódi település alkot egy közigazgatási-statisztikai egységet (leginkább Lengyel-

országban és Bulgáriában, de az NDK is sok példát szolgáltat), és az így kimutatott 3000–5000 lakosú községek a kisvárosok létezésének látszatát keltik. A már a kapitalista iparosítás által erősen urbanizált területek városi települései komplikált térbeli struktúrákat alkotnak. A „geourbanizáció”(1) kutatások elmaradásának felszámolását azzal az indokkal sürgeti az egyik NDK szerző, hogy a szocialista integráció elmélyítése napirenden tartja a gazdasági és területi struktúrák további adaptációját, mint ahogyan az országok urbanizációs szintjének felmérését erősen távlatos, számunkra elég homályosan megfogalmazott okokkal, a kommunista társadalomba történő fokozatos átmenetre hivatkozva indokolja.

Részletesebb értékelés helyett a recenzor csupán annak a véleményének ad itt helyet, hogy csak üdvözölni lehet a különböző országok geográfusainak törekvését az előrelépésre, az információcserére éppen az egyik „legkeményebb” témában, de több írás még a mindenáron eredményre törekvéstől igen izdottságú, visszaköszönnek nálunk már régen elavult klisék és problémalátási, megközelítési módok.